

De hang naar zuiverheid schrijft Rob van der Laarse over het joodse lichaam. (165-189) In andere bijdragen wordt gesproken over zuiverheid in relatie tot ras, sekse en seksualiteit. Het enige artikel uit *Het lichaam m/v* dat het aspect ras min of meer behandelt, is 'Seksuele fantasie en kolonisatie. Een verkenning van de Nederlandse overzeese context in de zeventiende en de achttiende eeuw' (117-140) van de hand van Bart de Prins. Hierin wordt geschetst hoe men in Europa dacht over de seksuele zeden bij andere volkeren en wordt er enige aandacht besteed aan het ontstaan van gemengdbloedigen in de diverse koloniën en hoe daarmee om te gaan.

In *Het lichaam m/v* schreef Eric Bousmar verder een bijdrage over het weerbarstige lichaam: 'Profane cultuur en het officiële ascetisme van de kerk in de Bourgondische Nederlanden.' (41-54) Johan Verberckmoes laat ons genieten van 'Het geslacht van het lachende gelaat in de zestiende en de zeventiende eeuw.' (87-102) De bundel wordt afgesloten met een geïllustreerd artikel van José van Dijk: 'Een venster op de baarmoeder: de foetus als film.' (251-270) Al met al een zeer gevarieerd aanbod dus.

Paul Hendriks

M. van Tielhof, *The 'mother of all trades'. The Baltic grain trade in Amsterdam from the late 16th to the early 19th century* (The Northern world. North Europe and the Baltic c. 400-1700 AD. Peoples, Economies and Cultures III; Leiden, Boston, Keulen: Brill, 2002, xviii + 370 blz., €106,-, ISBN 90 04 12546 9).

'Er is, kortom, net als een eeuw geleden nog héél, héél veel werk aan de winkel vóór er te denken valt aan het schrijven van heel de geschiedenis van de Nederlandse Oostzeehandel sedert de dagen van het vrouwtje van Stavoren.' Met deze ferme zin besloot ik mijn bijdrage tot de vorig jaar verschenen jubileumbundel van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis. (Zie S. C. Derks, ed., *Nederland in de wereld. Opstellen bij honderd jaar Rijks Geschiedkundige Publicatiën* (Den Haag, 2002); zie hierna pagina 430.)

Ik had er op dat moment geen idee van dat Milja van Tielhof doende was met het vervolg op haar baanbrekende dissertatie over de Oostzeehandel in de zestiende eeuw, waaraan tot dusver te weinig aandacht is geschonken. (Zie M. van Tielhof, *De Hollandse graanhandel 1470-1570. Koren op de Amsterdamse molen* (Den Haag, 1995).) Als ik het geweten zou hebben zou ik me minder stellig hebben uitgedrukt. Weliswaar behandelde zij ook nu niet de hele problematiek, zoals ik die in de genoemde bundel geprobeerd had te formuleren, maar ze komt wel dicht in de buurt. Haar boek is indrukwekkend. Het is gedegen, helder en evenwichtig. Het getuigt van ijver, grondigheid en een even brede als diepgaande kennis van zaken. Het is fraai en zelfs elegant gecomponeerd. Als onderzoekster en auteur geeft ze blijk van scherpzinnigheid, kritisch vermogen en gedrevenheid. Daarbij heeft zij haar nuchtere kijk op de zaak niet verloren. Zij verdient, kortom, bewondering. Van mij krijgt ze die.

Met gevoel voor het drama dat geschiedenis is, opende en sloot zij haar werk met beschouwingen over het bedrijf van twee Oostzeehandelaars. Een vondst: geschiedenis is en blijft mensenwerk, ongeacht alle structurele en procesmatige ontwikkelingen daarvan. In dit geval gaat het om punt en contrapunt. De veelzijdige, stoere libertijn Pieter Cornelisz Hooft zag zijn handel omstreeks 1600 groeien en bloeien 'in an age of expansion'. De hyperactieve, religieuze idealist Willem de Clercq ging als zelfstandig zakenman ten onder in de eerste helft van de negentiende eeuw toen de 'moedernegotie' in zwaar weer was verzeild. Geluks- en pechvogel dus — desondanks vogels van dezelfde pluimage. Hun optreden laat namelijk naast ver-

schillen ook overeenkomsten zien. Tijdens de tussenpoos van twee-en-een-halve eeuw was weliswaar sprake geweest van — soms drastische — op- en neergang op korte en middellange termijn en van wisselende en soms fundamenteel verschuivende marktomstandigheden en -verhoudingen; maar ook van continuïteit en bestendigheid. De geschiedenis is ingewikkeld. Van een ondubbelzinnig bepaalde, rechte lijnige loop of constante beweging van de graanhandel in neerwaartse richting is geen sprake geweest.

Hoe is het dan te verklaren dat de aanvankelijke expansie van een sleutelsector per slot van rekening plaats had gemaakt voor de misère van een bedrijvigheid in de marge? Op helder gedocumenteerde wijze zet Van Tielhof uiteen dat in dit verband onderscheid is te maken tussen vier, min of meer verschillende, ontwikkelingsfasen. Tussen 1540 en 1650 manifesteerde de expansie zich als uitvloeisel van de geografische ligging van de Noordelijke Nederlanden — in het bijzonder van Amsterdam. De behoefte aan Baltische levensmiddelen nam toen als gevolg van bevolkingsgroei sterk toe. Vraagfactoren gaven zo gezien de doorslag. Dat is een traditionele, respectabele opvatting. Toch kan men zich afvragen of de aanbodzijde daarmee voldoende recht wordt gedaan. De binnenlandse rurale en urbane vernieuwingen gingen tijdens de zestiende eeuw immers gepaard met specialisatie en differentiatie van de voortbrenging. Dat hield uitbreiding in van de internationale arbeidsverdeling. De export profiteerde daarvan maar ook de invoer van in het bijzonder levensmiddelen uit het Oostzeegebied dat al van oudsher onder het maritieme bereik had gelegen. 'Geografische ligging' is al met al geen statisch, onveranderlijk gegeven. Het gaat om de exploitatie van daarin besloten opties, mogelijkheden en alternatieven. Van Tielhof legt in dat verband nadruk op de transactiekosten als factor van de commerciële expansie, in het bijzonder op de daling van de transportkosten. Ook dat is een tamelijk traditionele kijk op zaken — het paradigma is ook bij Van Tielhof de 'boterdoos' oftewel het fluitschip. Zij verlost ons wel van het sprookje dat het in 1595 te Hoorn plotseling als manna uit de lucht kwam vallen. Er was een lange technologische innovatie aan voorafgegaan. In aansluiting op bestaande opvattingen gaat zij voorts in op de betekenis van institutionele voorzieningen, het economisch overheidsbeleid en de marktorganisatie. En passant neemt zij ook stelling in het actuele debat over de stelling van Jonathan Israel die doorslaggevende betekenis toekende aan de nieuwe 'rich trades', niet aan de aloude moedernegotie. Zijn al te boude opvatting had zij eigenlijk al in haar dissertatie ontkracht.

Na de expansie volgde tussen 1650 en 1760 contractie, vooral als gevolg van externe omstandigheden. Hernieuwde, 'gestadige' groei kwam er tussen 1760 en 1800 voor in de plaats. Andermaal fungeerde bevolkingsgroei — in heel West-Europa deze keer — als motor; andermaal lag de nadruk dus op vraagfactoren. Daarna was het hier te lande de beurt aan het marginaliseren van de Baltische graanhandel. Dat was natuurlijk niet te wijten aan het tekortschieten van de vraag naar graan (de aardappel was, zo legt zij uit, geen substituuut). Was er dan nu iets mis met de aanbodkant? Daarop gaat Van Tielhof niet nader in.

Zij volgt in dit opzicht een andere weg door zich aan te sluiten bij de recent door Lesger ontvouwde kijk op de cruciale rol van informatiekosten als deel van de transactiekosten. (Zie Clé Lesger, *Handel in Amsterdam ten tijde van de Opstand. Kooplieden, commerciële expansie en verandering in de ruimtelijke economie van de Nederlanden ca. 1550-ca.1630* (Hilversum, 2001).) Die kijk lijkt te zijn ingegeven door de zogeheten 'informatierevolutie' en de daaruit voortvloeiende kennisverwerving uit de laatste halve eeuw. De analogie tussen heden en verleden scheen — ongeacht alle improductieve en zelfs contraproductieve 'ruis' van de hedendaagse informatie — inderdaad voor de hand te liggen. Zo hechtte Lesger bijvoorbeeld groot gewicht aan de betekenis van Amsterdam als 'stapelmarkt' van informatie. Van Tielhof bevestert er in zijn voetspoor een — je mag zeggen: informatief — hoofdstuk aan. Toch is die

voorstelling van zaken niet zo nieuw als misschien lijkt. Historici van vroegere generaties (T. P. van der Kooy, J. H. Kernkamp, J. G. van Dillen) hadden zeker oog voor het gewicht van de informatie en het meer recente werk van McCusker en Gravesteijn heeft daaraan aan de hand van feitelijke en statistische data een belangrijke dimensie toegevoegd. (Zie J. J. McCusker, C. Gravesteijn, *The beginnings of commercial and financial journalism* (Amsterdam, 1991).)

Van Tielhof heeft er goed gebruik van gemaakt. Toch is het de vraag of zij — en Lesger — de kwestie wel afdoende en precies op maat hebben toegesneden. Informatie? Welke informatie? Zijn niet op zijn minst twee soorten informatie in het geding? Enerzijds gaat het om de toegang tot en de toegankelijkheid van een min of meer vast bestand van gegevens, bepalend voor de inrichting en organisatie van de markt en het marktgebied in kwestie. In die zin is sprake van een voorraad informatieve 'know how'. Anderzijds is er een stroom van nieuwe, aanvullende en corrigerende informatie aangaande marktgegevens, die zijn blootgesteld aan veranderingen op de korte en ultra-korte termijn. Werkte een en ander heus onder alle omstandigheden kostenverlagend of kon niet — afhankelijk van de omstandigheden — ook sprake zijn van prijsfixatie en zelfs prijsopdrijving? Welke consequenties voor de aangeboden en gevraagde hoeveelheden van bepaalde goederen vloeiden daaruit voort? Wat was, kortom, in dit kader de betekenis van de actuele, niet zelden monopolioïde marktform? Aan welke wisselwerkingen stonden de marktdata van de informatievoorziening bloot? Ik heb er onvoldoende over nagedacht om ook maar te proberen dit soort vragen te beantwoorden. Ik volsta met te zeggen dat transactiekosten en informatievoorziening geen volstrekt transparante begrippen zijn waaraan zonder meer verklarende waarde toekomt.

Van Tielhof maakt wel overtuigend duidelijk dat de Nederlandse handelaren in Oostzeegraan als gevolg van ingrijpende structurele wijzigingen van de wereldeconomie — of althans van de Europese economie — na 1800 weinig baat meer vonden bij hun informatievoorsprong. In de nieuwe verhoudingen was hun positie sleets en obsoleet geworden. Hun kennis van zaken van hun specifieke markt en de ontwikkeling daarvan deed er niet langer toe. Daarmee is de Nederlandse Oostzeehandel inderdaad uitstekend in internationaal perspectief geplaatst. Maar waarom lukte het de kooplieden niet relevante informatie aangaande nieuwe markten op te doen? Was dat misschien toch te wijten aan binnenlandse aanbodfactoren? 't Is maar een vraag.

P. W. Klein

A. Oosthoek, ed., *De kunst van het handeldrijven. Vier eeuwen maritieme verbeelding. Art inspired by the sea. Four centuries of maritime art* (Abcoude: Uniepers, Rotterdam: Koninklijke NedLloyd, 2002, 319 blz., €45,-, ISBN 90 6825 287 9).

De herdenking 400 jaar VOC ligt alweer geruime tijd achter ons. Vastgesteld kan worden dat het een breed spectrum aan activiteiten en producten heeft opgeleverd: wetenschappelijke symposia, zwaterige braderieën, theateropvoeringen, exposities en vele publicaties. Soms ook werd de VOC er met de haren bijgesleept en het kloeke boekwerk *De kunst van het handeldrijven. Art inspired by the sea* moet onder die categorie geschaard worden.

Het is een boek dat op een aantal gedachten hinkt en daar de sporen van draagt. De aanleiding om tot deze publicatie te komen, is het in bruikleen verstrekken van de kunstcollectie van de Koninklijke NedLloyd aan het Maritiem Museum Rotterdam en de financiële ondersteuning van NedLloyd aan uitbreiding van het museum. Zonder meer lovenswaardige initiatieven die